

Oplysningstiden og dens betydning for den jødiske befolkning

Af Karoline Mørk Mydtskov

Underviser: Juliane Engelhardt

**HHIK03741E – Religion som privat erfaring og offentlig
protest i oplysningstiden.**

Indholdsfortegnelse

Historisk indblik.....	3
Fremgangsmåde	4
Præsentation af kilderne	4
Forskningsdiskussion.....	5
<i>Den jødiske oplysningstid .....</i>	<i>5</i>
Den kristne lovgivning.....	7
<i>Fredericia den religiøse fristad.....</i>	<i>8</i>
Anordningen af 29. marts 1814.....	9
Den litterære- og korporlige jødefejde.....	12
<i>Den litterære jødefejde.....</i>	<i>12</i>
<i>Den korporlige jødefejde.....</i>	<i>15</i>
Haskalah – ”An Enlightened Religion?”	16
<i>Moses Mendelssohn .....</i>	<i>17</i>
<i>Haskalah i Danmark?.....</i>	<i>18</i>
”Til at anføre den jødiske Ungdom til Konster og Haandværker”	19
Oplysningstiden = religiøs tolerance og integration?	21
Sammenfatning.....	24
Litteraturliste	25
<i>Online .....</i>	<i>26</i>
<i>Kilder .....</i>	<i>27</i>

Historisk indblik

Oplysningstiden er, i europæisk historie, den periode der strækker sig fra tidligmoderne- til moderne tid, dvs. ca. 1700-1800-tallet.

Oplysningstidens selvforståelse var præget af tro på den menneskelige fornuft. Den menneskelige fornuft blev i tiden anset som noget iboende i mennesket, hvis egenskab var at tilegne sig viden og tænke rationelt. Denne menneskelige fornuft skulle føre til en rationalisering af samfundet og derigennem frisætte mennesket fra traditionernes og sædvanens bånd.¹

I selve oplysningstanken lå en bestræbelse på at bringe rationel viden ud til den brede befolkning for derigennem at opnå fremskridt. I fremskridtstanken lå der ydermere et opgør med forsynstanken. Ifølge forsynstanken var verden styret af gud, hvilket tiden og den dertil hørende udvikling ønskede at gøre op med. Tiden var især præget af naturvidenskabernes opblomstring, hvilket kom til at stå som en stærk kontrast og konkurrent til teologien. Blandt andet derfor er tiden blevet anset for at være præget af en afmystificering af verden, hvor religionen mistede sin ”magiske kraft”.² Ideen var en rationalisering og devaluering af magi i den moderne verden, hvor videnskabelige forståelser og opfattelser skulle vægtes højst.³

Det betød ikke, at man ikke længere var religiøs og troede på gud, men mere grundlæggende at man ikke længere troede på, at man var styret af gud. I stedet anså man verden som styret af naturlovene og mennesket som styret af sig selv.⁴

Oplysningstidens strømninger havde endvidere betydning for religiøse minoritetsgrupper, heriblandt jøderne.

Det jødiske samfund i Europa havde indtil da kun haft interne meningsudvekslinger og debatter i menighederne. Denne debat rykkede nu ud i offentligheden og blandede sig med andre grupper.⁵ I den forbindelse dannedes oplysningsbevægelsen Haskalah, hvis formål var emancipation.

Haskalahbevægelsen blev dannet i de nordlige Preussiske byer, Berlin og Königsberg, i 1780'erne.⁶ Bevægelsen var inspireret af den europæiske oplysning og ønskede en blanding af: ”[...] traditional Jewish culture and the values of European enlightenment”.⁷

Haskalah bevægelsen nåede også Danmark og fik betydning for udviklingen inden for det dansk jødiske miljø. For mange jøder betød oplysningstiden et håb om ligestilling og frihed. I Danmark mærkedes i tiden en ændre tilgang til religiøse minoritetsgrupper såsom jøderne. Grundlæggende havde statskirken et antijødisk syn, hvilket bl.a. var med til at skabe konflikter mellem kristne og jøder.

---

¹ Koch, Henrik Carl & Lars Peter Rømhild, *Oplysningstiden i Den Store Danske*.

² Outram, Dorinda, *The Enlightenment*, s. 5.

³ Weber, Max, *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd*, s. 77-78.

⁴ Outram, s. 3.

⁵ Feiner, Shmuel, *The Jewish Enlightenment*, 2004, s. 2.

⁶ Breuer, Edward, *The limits of enlightenment. Jews, Germans and the eighteenth-century study of scripture*, s. 15.

⁷ Feiner, Shmuel, *Moses Mendelssohn. Sage of Modernity*, 2010, s. 12.

Fremgangsmåde

I denne opgave vil jeg undersøge forholdet mellem kristne og jøder i Danmark i Oplysningstiden. Dette vil jeg gøre ved at undersøge en række lovmateriale; *Danske lov 1683*, *Sabbatforordningen af 12. marts 1735*, og *Anordningen af 1814*, samt en række offentlige debatter med udgangspunkt i *Den litterære- og korporlige jødefejde*. Ud fra materialet ønsker jeg at undersøge, hvilke rettigheder og placering i samfundet en religiøs gruppe, som jøderne, havde i datidens danske samfund. Ydermere ønsker jeg at belyse, hvilken betydning oplysningstidens tanker og ideologier havde for de danske jøder og deres tilstedeværelse i Danmark. I direkte forlængelse heraf diskuteres, hvorvidt oplysningstidens tanker i mere bredt perspektiv kan betragtes som idealer om religiøs tolerance og integrationsprojekter.

Præsentation af kilderne

Opgaven vil indledningsvis diskutere en række forskningsbaserede anskuelser af den jødiske oplysningsbevægelse Haskalah.

Det kildemateriale, som vil blive analyseret og diskuteret i undersøgelsen, er først lovmateriale, jf. problemformuleringen. Lovmaterialet er valgt med henblik på at skildre, hvordan religion havde indflydelse på datidens lovgivning, samt belyse de kendetegn der var dominerende i samtidens opfattelse. Endvidere anvendes anordningen til på den ene side at belyse en lovtekst, der behandler en religiøs minoritetsgruppes rettigheder, og på den anden side undersøge, hvad hensigten med en sådan lov reelt set var.

I forlængelse heraf benyttes kilder, som behandler lovgivningen i praksis. Disse kilder består af en række debatter, som opstår både før og efter indførelsen af anordningen. Kilderne danner et billede af, hvordan lovgivning blev mødt af befolkningen, samt hvad der har været centralt i debatterne. Disse kilder er:

Moses og Jesus, af den tyske forfatter Friedrich Buchholz (1768-1843) og er benyttet i oversat udgave af den danske digter Thomas Thaarup (1749-1821), *Bør Jøderne taales i staten?*, af den danske forfatter Steen Steensen Blicher (1782-1848), *Til evig Fred*, af den tysk-jødiske forfatter Gottlieb Euchel (1767-1830) og *Tillæg til Moses og Jesus*, af den danske jurist Johan Hendrich Bärens (1761-1813).

Herudover undersøges arkivpakken, *Henlagte sager 1800-1848, vedr. jødefejden 1819-1820*. I denne er udvalgt en række plakater og løbesedler. Materialet bidrager med konkrete eksempler fra både kristne og jødiske borgere.

Til at danne et overblik over, hvad oplysningstiden betød for den jødiske befolkning, undersøges oplysningsbevægelsen *Haskalah*, med fokus på to af bevægelsens centrale personer, *Moses Mendelssohn (1729-1786)* og *Mendel Levin Nathanson (1780-1868)*.

Endvidere benyttes tidsskrifterne *Borgervennen* og *Politik og Fysisk Magazin* med de artikler, som omhandler *Præmieselskabet til at anføre den jødiske Ungdom til Konster og Haandværker*, og

dertilhørende klager og debatter om dette. Kilderne anvendes til at undersøge, hvordan sådanne projekter blev modtaget af både kristne og jødiske borgere.

Forskningsdiskussion

Forholdet mellem kristendommen og jødedommen har i mange århundreder været konfliktfyldt; til dels på grund af måden hvorpå kirken fremstillede jøderne og til dels på grund af, at de to religioner på flere punkter var uforenelige, trods flere fællesnævner.

I følgende afsnit er der fokus på, hvad oplysningstiden betød for jøderne, både i europæisk og dansk kontekst.

Den jødiske oplysningstid

I værket *The Jewish Enlightenment* studerer forfatteren Shmuel Feiner (1955), hvad oplysningstiden og dens processer betød for det jødiske samfund. Feiners fokus er især på Haskalah bevægelsen, hvis udvikling han anser som en proces ”fra tradition til modernitet”.

Hovedpointen i værket er at fremhæve Haskalah og bevægelsens betydning for, hvordan det lod sig gøre, at det jødiske samfund blev bedre integreret i andre samfundsdynamikker. Som Feiner skriver: ”the value of the Haskalah should not be underestimated”.⁸

Værket kan læses som en beretning som beskriver de processer der førte til udviklingen i det jødiske samfund. Feiners undersøgelse søger at ”afsløre” en ny historisk side af den jødiske oplysning, ved at anvende materiale som både forholder sig til de indre jødiske miljøer, opfattelser og forståelsesrammer og materiale som observerer processerne uden for det jødiske miljø.⁹

Hans undersøgelse er væsentlig for min undersøgelse, da den til dels uddyber Haskalah bevægelsen og dens betydning, samt giver et bredere og internationalt billede af, hvordan oplysningstiden påvirkede det jødiske samfund på mere specifikke områder.

Ud fra flere af de samme perspektiver undersøger historikeren Edward Breuer (1959) det i sit værk; *The Limits of Enlightenment*. Breuer understreger at Haskalah skal betragtes som begyndelsen og grunden til, at det jødiske samfund fik et nyt og bedre forhold til det omkringliggende kristne samfund.¹⁰ Breuer pointerer, at det var de tyske jøder, som var de første, der gav oplysningstiden opmærksomhed og så denne som en mulighed for at udvikle sig, samt skabe bedre forhold.¹¹

Lige som Breuer, argumenterer Feiner for, at oplysningstidens udviklinger var en afgørende faktor for, at det jødiske samfund brød med gamle traditioner og åbnede sig for større offentlig debat og nye tiltag.¹² Vejen til disse forandringer var langt fra gnidningsfri, da der inden for det jødiske

---

⁸ Feiner, 2004, s. xii.

⁹ Ibid.

¹⁰ Breuer, s. 15.

¹¹ Ibid. s. 111.

¹² Feiner, 2004, s. 2.

samfund, ligesom inden for andre samfund, herskede stor diversitet og derfor uenighed om, hvordan religionen skulle praktiseres, og hvordan den kunne indgå i et samfund af anden religiøs karakter.

Netop denne problematik undersøger forfatter og professor i hebraisk, Moshe Pelli (1936), i værket *Haskalah and Beyond*. Pelli argumenterer for, at Haskalah var et forsøg på at skabe en ny jødisk identitet, for derigennem at opnå en moderne, kultiveret og opdateret jødisk orientering.¹³ Han mener at disse ændringer medførte:

”re-orienting Jewish creative energies and spiritual resources in a new direction along the lines of the Enlightenment”,¹⁴ dvs. at selve det religiøse felt ligeledes skulle undergå forandringer.

Pelli tillægger den europæiske oplysningstid, at disse forandringer blev muliggjort.

Dette er en vigtig pointe ift. undersøgelsen, da mange af nutidens, såvel som datidens, forskere og statsmænd betragtede jødernes position som noget, der, i forbindelse med oplysningstidens processer, var og blev nødvendigt at debattere. Der var gennemgående enighed om at;

”The Jews must change”.¹⁵

Det må i denne sammenhænge være plausibelt at antage, at for at de to samfund kunne mødes, var det en nødvendighed, at jøderne ændrede visse indre forhold, da det jødiske samfund indtil da havde været meget afsondret fra det omkringliggende samfund. Det må dog tages med i betragtning, at det omkringliggende samfund heller ikke havde ytret ønske om at inkludere jøderne før oplysningstidens nye strømninger. Når dette er væsentligt at påpege, er det fordi, en sådan forståelse synes at være dominerende.

Hos både Feiner og Pelli understreges ændringerne i den jødiske uddannelse som afgørende for udviklingen.¹⁶ Breuer understreger at Moses Mendelssohn (1729-1786) skal anses for Haskalah bevægelsens stamfader. Ifølge Breuer skal Mendelssohns holdninger til de ændringer, der burde foretages i det jødiske uddannelsessystem, tillægges egne interesseområder, og ikke ønsket om jødisk forbedring på generelt plan.¹⁷

I den danske forskning, omhandlende den jødiske oplysning, hersker der grundlæggende uenighed om Haskalahs tilknytning og udbredelse i Danmark. I værket *Jøderne som frie borgere*, af bl.a. historikeren Bent Blüdnikow (1954) og Thorsten Wagner, understreger de, at selvom Haskalah også var at finde i Danmark, bl.a. med den dansk-tyske jøde Mendel Levin Nathanson (1780-1868), blev Haskalah ikke stort i Danmark. Wagner påpeger, at ”København blev et vigtigt sted for Haskalah-forbrug, men ikke Haskalah-produktion”.¹⁸

Modsat opfattes dette af historikeren Martin Schwarz Lausten (1938) i værket *Oplysning i kirke og synagoge*. Lausten argumenterer for, at Mendelssohn havde en særdeles tæt forbindelse til

---

¹³ Pelli, Moshe, *Haskalah and beyond: the reception of the Hebrew Enlightenment and the emergence of Haskalah Judaism*, s. 13.

¹⁴ Ibid. s. 18.

¹⁵ Feiner, 2004, s. 6.

¹⁶ Pelli, s. 11.

¹⁷ Breuer, s. 117.

¹⁸ Blüdnikow, Bent, *Jøderne som frie borgere: anordningen af 29. marts 1814*, 2014, s. 18.

Danmark, og at Haskalah vandt stor udbredelse.¹⁹ En sådan forskel i opfattelsen er interessant at belyse i forbindelse med, at det ønskes undersøgt, hvad oplysningstiden betød for de danske jøder og deres tilstedeværelse i Danmark.

Hele spørgsmålet om den jødiske oplysningstid og Haskalah bevægelsen undersøges yderligere i afsnittet: ”Haskalah – ”An Enlighthened Religion”?”

Den kristne lovgivning

I følgende afsnit undersøges den kristne lovgivning ud fra lovmateriale, som anvendes til at belyse det religiøse element i den tidlige lovgivning.

I 1600-tallets Danmark var der ikke religionsfrihed. Med reformationen i 1536 var det blevet bestemt pr. lov, at alle i Danmark skulle have den samme religion som kongen; den evangelisk-lutherske tro, og hvis man ikke overholdte dette, kunne man blive straffet.

Med Danske Lov 1683 blev der i Danmark for første gang skabt én samlet lov. Dette skabte en egentlig retsenhed i Danmark. Dansk lov er inddelt i 6 forskellige lovbøger, hvoraf 2. bog, *Om Religionen og Geistligheden*, behandler det religiøse. Bogens første kapitel lyder som følgende:

”Den Religion skal i Kongens Riger og Lande alleene tilstædigs, som overeens kommer med den Hellige Bibelske Skrift, det Apostoliske, Nicæniske og Athanasii Symbolis, [...] og Lutheri liden Catechismo”.²⁰

Jf. kapitlet synes det at have været helt centralt for datidens lovgivning at fastslå, hvilken religion der måtte udøves i kongeriget Danmark. Med Danske lov blev vigtigheden af en enslydende og ensrettende religion stadfæstet. Dette vidner om en stærk kontrol af det religiøse felt og befolkningen.

Bemærkelsesværdigt er det, at selvom det med Danske Lov, 2. bog blev bestemt, at det var én religion, der måtte praktiseres, var loven nødsaget til at konkretisere, under hvilke præmisser andre religiøse grupper måtte opholde sig i landet. Dette blev gjort i Danske Lov, 3. bog, *Om Verdslig- og Huus-Stand*, i kapitel XX, *Om Jøder og Tatere*. I Danske lov 3. bog §1 blev det bestemt, at hvis man som jøde skulle opholde sig i Danmark, skulle man være i besiddelse af et lejdebrev.²¹ Som det beskrives:

”Ingen Jøde maa sig her i Riget indbegive, eller sig finde lade, uden Kongens særdelis Lejdebrev under tusinde Rix Dalers Straf af hver Person, som uden forskreven Lejdebrev betrædis”.²²

---

¹⁹ Lausten, Marting Schwarz, *Oplysning i kirke og synagoge*, s. 592-594.

²⁰ Kong Christian V, Danske Lov af 15. april 1683, 2. bog, *Om Religion og Geistligheden*, kapitel 1. s. 1.

²¹ Et frit lejdebrev var et dokument, som til en vis grad sikrede en række rettigheder, herunder f.eks. opholdstilladelse.

²² Kong Christian V, Danske Lov af 15. april 1683, 3. bog, *Om Verdslig- og Huus-Stand*, kapitel XX; *Om Jøder og Tatere*, §1, s. 64.

Lovens ”todeling” synes bemærkelsesværdig, da den både stadfæster, at én religion må praktiseres, samtidig med den lovgiver om, under hvilke præmisser andre religiøse grupper, som eksempelvis jøderne, må opholde sig i landet på.

Den religiøse del af loven har angiveligt været for at sikre disse forhold, men der kan argumenteres for, at det har været i økonomisk øjemed, da det ifølge det gamle testamente ikke var velset, at kristne lånte penge fra andre kristne. Derfor kunne man undgå en sådan problematik og låne af jøderne.

I mange tilfælde blev loven dog ikke direkte eksekveret, og flere jøder opholdt sig i Danmark uden lejdebrev. Hvis jøder opholdt sig i Danmark uden lejdebrev, men enten havde fundet arbejde eller var velhavende, blev der fra myndighedernes side ofte set igennem fingre med dette.²³ Økonomien bliver en altafgørende faktor for accept af jøderne og deres bosættelse.

Udover Danske Lov finder man i tiden flere religiøse lovtiltag. Et eksempel er *Sabbatforordningen 12. marts, 1735*. I denne blev straffen for udeblivelse fra kirken på søndage og helligedage specificeret.²⁴

Forordningen vidner ligeledes om en ensretning og disciplinering af befolkningen.

Kong Christian VI udsendte denne, da han oplevede, at befolkningen ikke overholdt kravet om kirkegang. Sabbatforordningen belyser hvordan religion blev kriminaliseret, dvs. det ikke at udøve den rette religion kunne straffes, f.eks. skulle man betale en bøde ved udeblivelse fra højmessens.²⁵

Sabbatforordningen og Danske Lov stadfæster den religiøse magtposition. At jøderne sandsynligvis ikke har overholdt denne synes plausibelt at antage, da de i tiden opholdt sig i landet under andre præmisser end de danske borgere.

De to lovtiltag vidner om modsætningsforholdet mellem lovgivning og praksis, som synes at have været konfliktfyldt, også kristne imellem.

Fredericia den religiøse fristad

I direkte forlængelse af ovennævnte skal et andet perspektiv kort belyses. Bemærkelsesværdigt og helt anderledes end i resten af riget, er byen Fredericias historie. I 1674 udstedte kong Christian V en række privilegier som kun gjorde sig gældende i Fredericia. Byen blev oprettet som en fæstningsby i 1650, og grundet manglende tilflytning til byen blev det en by med ”undtagelser”. Privilegierne fra 1674 bestod af en række økonomiske rettigheder og religionsfrihed.

Religionsfriheden betød, at forskellige religiøse minoriteter slog sig ned i byen. Især katolikkerne

---

²³ Margolinsky, Jul, *Ved 150 Aars-Dagen for Anordningen af 29. Marts 1814. Nogle bidrag til Dansk-jødisk Historie*, s. 12.

²⁴ Schous forordning, *Forordningen om sabbattens og andre helligdages tilbørlige helligholdelse, 12. marts 1735*.

²⁵ Sabbatforordningen, *om Sabbattens og andre helligdages tilbørlige helligholdelse, 12. marts 1735*, s. 2.

og jøderne prægede bybilledet. Jøderne fik lov at bygge en synagoge, hvilket vidner om, at de kunne udøve deres religion åbent. Fredericia vedblev at have religionsfrihed som ene by, indtil grundlovens indførelse i 1849, hvor resten af landet også fik det.

Denne religionsfrihed er for både tiden og de ellers eksisterende strømninger bemærkelsesværdig. Hvad der dog må tages med i denne betragtning er, at religionsfrihed på dette tidspunkt ikke synes at være tegn på religiøs tolerance. Det har givetvis været for at lokke pengestærke folk til byen.²⁶ Til denne betragtning hører ligeledes, at det ikke var alle religioner, der fik ligeberettigelse i ”fristaden”. Der findes især en prioritering af diverse grene af kristendommen.

Anordningen af 29. marts 1814

Med Den Franske Revolutions visioner (1789-1799) blev der skabt nye ideer om frie og lige livsbetingelser.²⁷ D. 26. juli 1789 blev menneskerettighedserklæringen i Frankrig proklameret som en plan for nye og bedre tider. Revolutionens repræsentanter erklærede bl.a., at jøder skulle have samme rettigheder som andre borgere.²⁸ I Danmark havde jøderne indtil da levet som en subkultur med selvstyre, mod at de skulle bære en tung økonomisk byrde i form af en række afgifter og særskatter.

I starten af 1800-tallet begyndte en debat om de danske jøders forhold i Danmark. Som resultat af debatten om de danske jøders forhold i Danmark blev *Anordningen af 1814* lavet. Denne anordning er også blevet kaldet *Frihedsbrevet*.

Da anordningen blev vedtaget, havde det mosaiske trossamfund²⁹ eksisteret i Danmark i mere end 150 år. Spørgsmålet må da være: Hvad var det for et problem anordningen skulle finde en løsning på? Hvordan laves den? Et sådant spørgsmål åbner til langt bredere og komplicerede perspektiver.

De danske jøder levede generelt under bedre forhold end deres trosfæller i de sydlige nabolande.³⁰ I Danmark blev der ikke indført restriktioner, som påbød, at man som jøde skulle bære en særlig dragt eller kendetegn. Jøderne måtte frit indgå ægteskab, dog ikke med kristne, få det antal børn de ville, praktisere jødedommen, så længe det ikke vækkede opsigt osv. Dette var på mange måder fremsynet og anderledes end i mange andre lande. De danske jøder havde dog ikke bevægelsesfrihed, og det var kun erhverv uden monopol, de måtte tage.³¹

---

²⁶ Museerne i Fredericia, *Den religiøse fristad*.

²⁷ Blüdnikow, 2014, s. 10.

²⁸ Blüdnikow, Bent, *Jødefejden. 1819*, 2019, s. 31.

²⁹ Det mosaiske trossamfund blev grundlagt i 1684. ”Med Anordningen blev betegnelsen jødisk ændret til mosaisk med reference til Moses, fordi ordet jøde ofte blev brugt som skældsord”.

Banke, Cecilie Felicia, *En indvandringshistorie*, s. 92.

³⁰ Margolinsky, s. 11.

³¹ Ibid.

Trods de bedre forhold i Danmark, synes en del af svaret på ovenfor nævnte spørgsmål at være at finde i den manglende bevægelsesfrihed og de monopoliserede erhverv. Der kan endvidere ikke herske tvivl om, at et af de væsentligste tiltag i anordningen var, at alle erhverv blev åbnet, hvilket beskrives i anordningens §1.:

”De af den mosaiske Religions Bekiendere, der ere fødte i Vort Rige Danmark, [...] skulle nyde lige Adgang med Vore øvrige Undersaatter til at ernære sig paa enhver lovlig Maade”.³²

At jøderne nu måtte tage de samme erhverv som andre kristne borgere bevirkede, at en del af de danske jøder kunne arbejde sig væk fra fattige og trænge kår.³³

Jøderne fik gennem anordningen nemmere ved at klare sig, hvilket må have været ideelt for den danske stat. Derigennem sikrede staten sig en befolkning, der ikke skulle betales fattigdomsstøtte til,³⁴ og jøderne kunne nu bidrage til statskassen. Derudover havde det inden 1814 været sådan, at det mosaiske trossamfund selv skulle sørge for sine trosfæller, hvilket var en stor udgift for menigheden. I denne sammenhæng kommer anordningen til at løse et økonomisk problem, både for staten og det jødiske samfund.

I forlængelse heraf skal det påpeges, at Danmark på daværende tidspunkt stod i en presset økonomisk situation. Danmark gik i 1813 statsbankerot bl.a. pga. store militæredgifter.³⁵ Økonomien synes at gennemsyre de overordnede argumentationsmønstre for lovtilltaget.

En anden side af sagen var, at det mosaiske trossamfund havde selvstyre. Selvstyret betød, at de danske jøder, inden anordningen, havde oprettet egne lovsystemer, uddannelsessystemer etc. Det synes plausibelt, at en af de væsentligste grunde til anordningen har været at få afviklet dette selvstyre.³⁶ Grundlæggende fordi en del af lovtilltaget var et forsøg på en ensretning af befolkningen, hvilket en subkultur med selvstyre ville ødelægge. Hertil hører oplysningstidens tanker om ligestilling. For at man kunne være ligestillet i et samfund, skulle alle borgere være lige for loven. Derfor skulle jøderne også underlægges den danske lovgivning.³⁷

I forlængelse heraf skal det nævnes, at selvom anordningen på mange måder var et ensrettende tiltag, betød den også i stigende grad plads til forskelle. Disse forskelle bestod i, at man fra den danske stat nu gjorde plads til et andet religiøst fællesskab i samfundet, med næsten samme rettigheder som det kristne fællesskab.

---

³² *Anordningen som bestemmer, Hvad Befiendere af den mosaiske Religion, der opholde sig i Kongeriget Danmark, have at iagttage, København, d. 29. marts 1814., §1.*

³³ Lausten, s. 35.

³⁴ I tiden inden anordningen, var det et krav at man som jøde kunne forsørge sig selv, hvis man ville have indfødsret, dvs. uden fattigdomsstøtte fra staten. I tiden efter 1814 kunne jøderne nu også modtage denne støtte, hvilket var en ekstra udgift for staten, derfor har det været i statens interesse, at jøderne fandt arbejde så de kunne forsørge sig selv.

³⁵ Johansen, Hans Christian, *Statsbankerotten 1813 i Den Store Danske*.

³⁶ Blüdnikow, 2019, s. 27.

³⁷ Ibid.

En del af ensretningen bestod i, at de danske myndigheder ville danne sig et overblik over, hvor mange jøder, der boede i Danmark. I anordningens §2 blev det fastslået, at en optælling af den jødiske befolkning straks skulle finde sted.³⁸ Ydermere ville myndighederne fremadrettet have opsyn med de indre foretagender i menigheden, hvilket betød, at flere af det jødiske samfunds aspekter skulle laves om, så de kunne indpasses i den danske lovgivning, f.eks.:

”Alle Gieldsbreve, Testamenter, Egtepagter, samt alle andre Documenter, som oprettes af den mosaiske Religions Bekiendere [...], skrives i det danske eller tydske Sprog med gothiske eller lantinske Bogstaver [...], hvis der skal tillægges dem nogen Troeværdighed”.³⁹

Jf. paragraffen tydeliggøres det, at statens skulle kunne læse menighedens dokumenter. Skriftsproget måtte ikke længere være hebraisk eller jiddisch. Myndighederne skulle kunne føre opsyn med indholdet. Endvidere skulle rabbineren⁴⁰, nu kaldes præst, der skulle holdes optegnelser over giftemål, dødsfald, fødsler osv. Det må i denne sammenhæng antages, at en del af det anordningen skulle finde en løsning på, var en bedre integration af den jødiske befolkning igennem opsyn. På trods af dette var det centralt at understrege, at lovteksten ikke betød religionsfrihed, men nærmere var en accept af jødedommens tilstedeværelse, hvilket fremgår i §9.⁴¹

Den jødiske menighed blev nu reguleret af staten, ligesom kirken. Blüdnikow argumenterer for, at opsynet med jøderne var langt strengere end opsynet med de kristne. Han påpeger, at man i perioden 1801-1834 ikke holdt optællinger over de kristne borgere, men kun de jødiske borgere, hvilket han bl.a. tillægger, at jødedommen kun kunne ”tåles” til en vis grad, og antallet og udbredelsen måtte derfor løbende kontrolleres.⁴²

Anordningen skabte ydermere en helt tredje konflikt. ”Frihedsbrevet” blev ikke af alle danske jøder betragtet som frihed. Tværtimod skabte det store indre konflikter og splittelser i det jødiske samfund. På den ene side var den gruppe af danske jøder, der anså vedtægterne som positive og generelt ønskede at reformere de indre jødiske forhold. På den anden side var de mere konservativt stemte, som anså anordningen som en trussel mod jødedommens beståen.⁴³ I tiden herefter fulgte splittelser, som resulterede i, at den jødiske menighed blev inddelt i 12 forskellige mindre menigheder. ”Frihedsbrevet” synes at have opfyldt de reformstemte jøders ønske om bedre integration i samfundet, mens mere traditionsbundne jøder anså vedtægterne som et overgreb på deres religiøse sfære.

---

³⁸ Anordningen af 1814 §2.

³⁹ Ibid. §3.

⁴⁰ ”Rabbi” betyder ”min lære” på hebraisk. Rabbineren er den religiøse leder af en jødisk menighed.

Gads religionsleksikon, *rabbiner*.

⁴¹ Anordningen af 1814 §9.

⁴² Blüdnikow, 2019, s. 27-28.

⁴³ Margolinsky, s. 35.

Den litterære- og korporlige jødefejde

Som resultat af debatten om de danske jøders rettigheder opstod en række konflikter. Disse konflikter vidner om, hvordan lovgivning kom til at virke i praksis.

Debatten om jødernes stilling i de kristne samfund havde længe verseret i flere europæiske skrifter. Især den tyske filosof og nationalist J. G. Fichte (1762-1814) angreb jøderne i sine skrivelser. Han anklagede dem for at være grådige og for at udnytte de kristne borgere. En sådan holdning synes i tiden at være ganske almindelig.⁴⁴ Talrige skribenter fulgte Fichte, og gennemgående kom disse kritiske og antijødiske skrifter til at handle om en afstandtagen fra jødernes integration og ligeberettigelse.⁴⁵

Den litterære jødefejde

”Den litterære jødefejde” kaldes første del af debatten i Danmark. I skrifter udtrykte kristne danskere deres bekymringer, had og foragt over for de dansk-jødiske borgere.

Fejden begyndte med skriftet *Moses og Jesus*, skrevet af Buchholz og oversat fra tysk til dansk af Thaarup i 1813. Oversættelsen kom til at indeholde et langt forord, hvor Thaarup lod sin egen holdning komme frem. Her argumenter han for, at jøderne ikke skulle blande sig med resten af den danske befolkning, da de var egoistiske, dovne og illoyale.⁴⁶, hvilket han begrundede således:

”Jødernes politiske og moralske Skrifter indeholde menneskefiendte Sætninger mod enhver ikke Jøde”.⁴⁷

I denne opfattelse var en grundlæggende ide om, at selve jødedommen indeholdt intentioner og ambitioner om et jødiske verdensherredømme, hvilket umuliggjorde sameksistens mellem kristne og jøder. Thaarup argumenterer endvidere for, at jøderne havde intentioner om at overtage landet, og derfor ville de aldrig kunne blive gode samfundsborgere. Han pointerer, at hans holdning ikke har noget at gøre med had til jøderne, men ”Kjærlighed til Sandhed”.⁴⁸ I forlængelse heraf påpeger han, at han afskyer intolerance, og at hans holdning til jøderne ikke skal læses som en indikation af dette. Som han skriver:

”hvis man troer, at jeg ved dette Skrifts Oversættelse har villet slaae Ild til at antænde den sværmeriske Intolerances Fakkell. [...] Jeg afskyer Intolerance; men jeg ynder derfor ikke en saadan Tolrances Grad, som leder Indifferentisme”.⁴⁹

Herefter pointerer han dog, at han til hver en tid vil være mere fædrelandskær end religiøs tolerant.

---

⁴⁴ Blüdnikow, 2019, s. 32.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid. s. 33.

⁴⁷ Thaarup, Thomas, *Moses og Jesus eller om Jødernes og de kristnes intellektuelle og moralske Forhold*, 1813, s. 6.

⁴⁸ Danmarkshistorien.dk, *Uddrag af Thomas Thaarups forord til 'Moses og Jesus, 1813.*

⁴⁹ Thaarup, s. 61-62.

Hans argumentation mister en sin agens i forbindelse med de blandede udmeldinger. Derudover bærer det præg af, at han søger at dække over sin manglende tolerance under pålydende af fædrelandskærlighed.

Skriftet udtrykker gennemgående en stærk antijødisk holdning. Umiddelbart virker det ikke til at jøderne ville have en chance for at gøre sig fortjent til Thaarups ”tolerance”. Skriftet er kompromisløst, og selv de jøder der modtog den kristne dåb, bliver af Thaarup anset som udspekulerede; som om de ønsker at infiltrere det kristne miljø indefra.⁵⁰

Thaarup havde aldrig tidligere udtrykt antijødiske holdninger, men endte med at blive bannerfører for antisemitismen i Danmark. I Thaarups forord er der anklagende elementer mod jøderne, hvori han anser dem for at have orkestreret den statsbankerot, som ramte Danmark tidligere på året.⁵¹ Det er i særdeles dette Lausten griber fat i, når han argumenterer for, at dette bl.a. bunder i, at man manglede sydebukke for den dårlige økonomiske situation i landet.⁵²

I Blichers skrift finder han sine belæg ved at gennemgå det jødiske folks historie. F.eks. modsiger han Thaarups argument om illoyalitet ved at argumentere for, at jøder i særdeleshed er dydige. Dette gør han ved at belyse hvordan jøderne gennem tiden er blevet forfulgt, lagt i lænker og mishandlet, men alligevel vedbliver at have kærlighed til deres religion, sprog og nation.⁵³ Dette anser han for en dyd.

Efterfølgende fremlægger Blicher en lang række karaktertræk hos jøderne, som gør dem til gode borgere. Han understreger, at de er arbejdssomme, de sørger for deres egne fattige og mener ligeledes, at de viser sig gavmilde over for andre religioner, hvis disse er trængende.⁵⁴ Interessant er det, at han i det følgende afsnit oplister en række dårlige ting ved det jødiske folk:

”Higen efter Penge, Mangel paa Oplysnings, Ulyst til videnskabelige [...]”.⁵⁵

Disse mindre gode karaktertræk tillægger han, at de altid er blevet behandlet dårligt.

På denne måde positionerer Blicher sig på en interessant og anderledes måde i debatten. Der kan ikke herske tvivl om, at han er stærk modstander af den antijødiske tilgang i samfundet, og i starten af debatten markerede sig som en fortaler for de danske jøder.

Blichers skrift bidrager til diskussionen på et højere- og på sin vis langt mere moderne plan, da han forsøger at sætte sig ind i begge sider af sagen.

Grundlæggende bærer Blichers argumentation præg af, at han mener at den antijødiske tilgang mangler belæg for sine påstande.

Væsentligt at nævne er, at Blicher skriver skriftet, før han har læst Buchholz bog, og i forbindelse med at han læser Thaarups forord, pointerer Blicher:

---

⁵⁰ Ibid. s. 9.

⁵¹ Kjærgaard, Kristoffer, *St. St. Blicher og Jøderne. Blichers politiske forfatterskab*, s 51.

⁵² Lausten, s. 344.

⁵³ Blicher, Steen Steensen, *Bør Jøderne taales i Staten?*, s. 25.

⁵⁴ Ibid. s. 26.

⁵⁵ Ibid. s. 27.

”Min Hensigt var ikke at fremstaa som Jødevæsenets Talsmand, men blot at nedstemme de – i mine Tanker – overdrevne Beskyldninger, jeg havde læst og hørt”.⁵⁶

Vil han da ikke længere stå ved sin holdning? Umiddelbart virker det, som om han på nogle punkter trækker i land. Blicher kommer til at fremstå lidt tvetydig, og flere steder er det svært at afklare, hvad han egentlig mener. Grundlæggende fremstår Blicher som fortaler for synspunktet, at de danske jøder ikke udgjorde nogen trussel i samfundet. Det skal dog understreges, at der i Blichers skrifter er jødekritiske elementer, og i hans forfatterskab er han både kendt for at tale for og imod jøderne.⁵⁷ Umiddelbart synes en gennemgående pointe dog at være, at jøderne kan og skal integreres.

Et andet eksempel Euchels skrift. Skriftet var et modsvar til Thaarup. Euchel ville påvise, at Thaarup gentog argumenter fra ældre antisemitiske skrifter, som allerede før var blevet modbevist.⁵⁸ Særligt ved Euchels skrift er, at han sidestiller jødedommen med kristendommen, bl.a. ved at argumentere for, at ingen religion er uden fordomme.⁵⁹ I forlængelse heraf skal det understreges, at dette både har været en anderledes og modig tilgang til emnet i datiden, både fordi Euchel herved tilstår, at flere af de gamle skrifter indeholder fordømmende ideer, men også fordi han tør argumentere for, at kristne teologers skrifers hovedlære ikke var fred og tolerance, men fanatisme.⁶⁰

Der var også kristne, som tog jøderne i forsvar, bl.a. Bärens som skrev et modsvar til Thaarups skrift. Heri skrev han, at de jødiske borgere i lige så høj grad havde opfyldt deres borgerlige pligter som de kristne, og henviser bl.a. til de jødiske skoler, der medførte en forbedring af uddannelsen, som derved ført til en forbedring af deres indstilling til livet.⁶¹ Det må i denne forbindelse understreges, at borgerskabets indstilling til hinanden var meget blandet, og der ikke var én klar front.

Helt gennemgående - og mest iøjefaldende ved fejden- er, at de forskellige debattører ikke har en konsekvent skelnen mellem jødedommen som religion og det jødiske som et parameter, der indgår i en national sammenhæng,⁶² hvilket danner nogle uklarheder ift. om diskussionen foregår på samme plan. F.eks. ser man hos Blicher, at religion er noget sekundært og et underbegreb, mens kultur er det absolutte ”overbegreb”. Derved bliver jøderne i denne forbindelse først et nationalt folk, for efterfølgende at indgå i et religiøst fællesskab.⁶³

---

⁵⁶ Ibid. s. 31.

⁵⁷ Kjærgaard, s. 50.

⁵⁸ Blüdnikow, 2019, s. 37.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ibid. s. 39.

⁶² Kjærgaard, s. 53.

⁶³ Ibid. s. 54.

Den korporlige jødefejde

Efter anordningen opstod, i årene der fulgte, antisemitiske konflikter. Disse kaldes ”den korporlige jødefejde” og varede fra 1819-1820. Konflikterne var sandsynligvis en reaktion på den stigende konkurrence på arbejdsmarkedet. Startskuddet var en plakat sat op på Børsen:

”Jøderne er skyld i Danmarks ulykker, i alle forbrydelser [...]. Jødernes uddrivelse vil lyksaliggøre gamle Danmark”.⁶⁴

Plakaten blev fundet d. 3. september 1819 og bragt til politiet. Opråbet var ikke kun et angreb mod jøderne, som ”den litterære jødefejde” primært havde været, men også et angreb mod alle dem, der sympatiserede med dem. F.eks. blev kong Frederik VI angrebet for at sympatisere med jøderne, hvilket resulterede i en smædekampagne, hvor der blev slået en mønt med et satirisk og hånligt billede af kongen med en stor næse og kippah på hovedet. Han blev anklaget for at være svag og lade sig styre af jøderne.⁶⁵

I løbet af fejden blev mange plakater og løbesedler lavet, som endnu en gang positionerede jøderne som griske, illoyale og landsforrædere. Grundlæggende er kilderne et udtryk for, at de kristne-danske borgere anså jøderne som en trussel på flere parametre. Dette ses på en løbeseddel fra 1819:

”Frisk Mod mine kjere christne medborgere og vi er snart befriet fra det jødepak som frarøver os vore Rettigheder”.⁶⁶

Jf. citatet har de kristne borgere nok været bange for, at jøderne skulle fratage dem noget, der var deres. I kilderne findes flere opfordringer til de kristne om at stå sammen og uddrive ”denne sygdom” = jøderne:

”Danske Borgere være os behjælpelige paa 3 Dage udrydder vi pesten i Landet, i bistaa det vel Sejer eller Død vort Løsen.”⁶⁷

Når jøderne sidestilles med en sygdom, som f.eks. pesten, er det på dette tidspunkt ikke noget nyt fænomen. Alle disse opfordringer på plakater og løbesedler resulterede i en række overfald på jødiske borgere. Modsat ”den litterære jødefejde”, blev der nu taget fysisk affære.

Et eksempel er overfaldet på den jødiske pantelåner, Ari Erfeldt. Erfeldts hus blev stormet og hans ejendele ødelagt. Han ville dagen efter søge tilflugt hos en kristen ven, men på vej derhen blev han overfaldet af flere omgange.⁶⁸ Et sådant eksempel vidner om den vrede, der var mod jøderne. Erfeldt var velhavende pga. sit erhverv, og det var netop dette, der vakte vrede hos mange. Måske

---

⁶⁴ Ibid. s. 57.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Rigsarkivet; Danmark: 3. *Depart., I. 170-11, Henlagte sager 1800-1848, U1819, Vedr. jødefejden 1819-20.*

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Blüdnikow, 2019, s. 61-63.

også fordi tiden generelt var plaget af fattigdom og mange var nødsaget til at låne penge. Det økonomiske er igen dominerende.

Om disse kilder vidner om en grundlæggende indstilling til jøderne, hos det kristne borgerskab, må være diskuterbart, da dette i lige så høj grad er et resultat af noget andet. Hvis landets økonomiske situation havde været en anden, er det ikke sikkert, at sådanne konflikter havde fundet sted.

Myndighederne greb af flere omgange ind over for situationen. Flere dusører blev lovet til dem, som kunne give viden om, hvem der lavede disse antisemitiske plakater og løbesedler. Dusørerne var op mod 4000 rigsdaler, hvilket var en enorm stor sum og vidner om, at problemet blev taget meget alvorligt.⁶⁹ Kirkehistorikeren Jens Rasmussen (1949) mener, at fejden sandsynligvis har været planlagt af nogle bestemte intellektuelle personer, som var utilfredse med regeringen og kongen,⁷⁰ men dette er der i kilderne ikke nogen direkte agens for. Når fejden er interessant, er det fordi den belyser, hvordan anordningen er blevet modtaget i praksis.

De to jødefejder kan fortælle noget om modsætningsforholdet mellem henholdsvis lovgivning og praksis, samt myndighederne og borgerskabet.

Haskalah – ”An Enlightened Religion?”

Anordningen er i flere tilfælde anset som et resultat af oplysningstidens tanker, men jf. ovenstående opstod både i tiden før og efter en række konflikter, som absolut ikke havde idealer som frihed og ligestilling i centrum. Så hvad ændrede oplysningstiden reelt set for jøderne?

I følgende afsnit er der fokus på hvad den jødiske oplysning – Haskalah – betød for det jødiske samfund. Var bevægelsen et forsøg på at reformere og udvikle det religiøse felt? Eller var det i højere grad et forsøg på integration og deraf bedre mulighed på arbejdsmarkedet og for at avancere i status?

”The early Haskalah may be defined as an effort to revise baroque Judaism or the Ashkenazi culture of early modern Europe”.⁷¹ “Moral education was a central component of the Haskalah programme”.⁷²

Citatet vidner om, at tanken var at revidere jødedommen, dens kultur og uddannelsessystemer. Igennem udviklingen af Haskalah blev der fastlagt en række målsætninger for bevægelsen. Mendelssohn var den første jødiske filosof, som arbejdede på en formulering af, hvordan den ”moderne jødiske situation” ideelt set skulle være. Beskrivelsen synes at have været konfliktfyldt for ham, da han både skulle formulere, hvordan forholdet mellem jødedom og oplysning skulle være, samtidig med at han skulle tage højde for de konsekvenser, som udviklingen medbragte. Konflikterne opstod især i de indre jødiske miljøer, hvor traditionsbundne jøder ikke ønskede

---

⁶⁹ Rasmussen, Jens, *Religionstolerance og religionsfrihed: forudsætninger og Grundloven i 1849*, s. 68.

⁷⁰ Ibid. s. 72.

⁷¹ Feiner, Shmuel & David Sorkin, *New Perspectives on the Haskalah*, s. 9-10.

⁷² Ibid. s. 48.

forandringer i den religiøse praksis. Umiddelbart synes problematikkerne dog i lige så høj grad at have været en del af det omkringliggende samfund, hvor aviser diskuterede;

”the Jewish Question’ – the debat on how the Jews would take part, if at all, in the New Era”.⁷³

Det må antages, at det at indlemme jødedommen i oplysningstiden har været en proces med mange kontroverser og kampe både i indre og ydre forhold. Mendelssohn har nok håbet, at oplysningstidens idealer om frihed og ligestilling også ville gælde den jødiske befolkning, og for at dette kunne gøre sig gældende, måtte jødedommen gennemgå en oplysningstid.⁷⁴

Grundlæggende havde Haskalah til formål: at forny det jødiske samfund ved at hjælpe medlemmerne med selvudvikling; at modernisere og forny det jødiske uddannelsessystem ved at tilføje sekulære discipliner, såsom videnskab og sprog; at revitalisere den jødiske kultur ved at inkorporere elementer fra den europæiske kultur og vestlige værdier; at dæmpe overdrevne religiøse ordinander, skikke og praksis, samt bekæmpelse af overtro.⁷⁵ Ift. sidstnævnte skal det understreges, at tidens forståelse af mirakler var, at ingen mirakler kunne lede til sikker viden, og at religionen skulle måles på graden af fornuft.⁷⁶

Vigtigst var uddannelsen, hvilket i særdeleshed må kunne tillægges både at være en reformering af det religiøse felt, samt en måde at forbedre muligheder på arbejdsmarkedet på.

En fornyelse af den religiøse uddannelse betød mange ting. Jødedommens uddannelse byggede på talmudlæren,⁷⁷ hvis udlægninger var normgivende fortolkninger af torahen. Denne uddannelse var bundet op på traditioner, hvilket var svært at koble sammen med en moderne udvikling. Ligeledes kan det argumenteres for at have været svært for at få den jødiske befolkning til at acceptere denne udvikling. Det synes plausibelt at antage, at en måde at opnå tilslutning på ville være, hvis man præsenterede udviklingen som noget, der kunne tjene et religiøst formål.

Uddannelsens forandring skulle ske ved at udvide pensum, så man ikke længere kun havde undervisning i jødedom, hebraisk og torahen, men også fik undervisning i verslige emner, forskellige sprog etc.

Den første skole, der blev underlagt dette, var ”Chinukh Ne’arim” i Berlin i 1778, som kom til at stå som inspiration for fremtidige jødiske skoler.

Moses Mendelssohn

Mendelssohn fik som ung den almene jødiske uddannelse i torahen, og hans liv tegnede til at blive af traditionel jødisk karakter. I 1743 kom han til Berlin. Her lærte han flere sprog og satte sig ind i både tidens toneangivende- og klassiske filosofi og litteratur. Som Feiner skriver:

---

⁷³ Feiner, 2010, s. 13.

⁷⁴ Ibid. s. 15.

⁷⁵ Pelli, s. 10.

⁷⁶ Blüdnikow, 2014, s. 30.

⁷⁷ Talmud er en udlægning af hvordan den jødiske bibel, torahen, skal forstås.

”Mendelssohn underwent a gradual change that transformed him from a Torah student of the traditional style to the illustrious philosopher he eventually became”.⁷⁸

Mendelssohn formåede at avancere i det intellektuelle miljø, og han konkurrerede på lige fod med andre ledende forskere.⁷⁹ Grundlæggende ønskede Mendelssohn at sammenknytte religionen med oplysningstidens fornuftsreligion, dvs. at man skulle fastholde lydighedskravet over for Moselovene,⁸⁰ samtidig med at man implementerede fornuften i jødedommen.⁸¹ Det må i denne forbindelse være plausibelt at antage, at en sådan tilgang derved skulle føre til at kristne og jøder kunne leve i bedre harmoni med hinanden. En sådan tolkning af Mendelssohns formål er at finde i store dele af forskningen. Lausten understreger, at Mendelssohns holdning, både i tiden og i dag, let kan misforstås og tolkes, som om han var på vej væk fra jødedommen.⁸² Disse reformprocesser har angiveligt skabt diskussioner om, hvor meget man kunne lave om på jødedommens karakter, uden at den mistede sin originalitet.

Måden hvorpå Mendelssohn kunne agere inden for begge miljøer, var bl.a. ved at have to forfatterskaber. Det ene havde rod i det hebraiske sprog og var rettet mod det jødiske publikum, mens det andet var tysksproget og især indgik i diskussioner om religion og fornuft.⁸³ Mendelssohns forfatterskab og forståelse af jødedommen er central for forståelsen af den jødiske oplysningstid, da det afgørende for denne var, at det både skulle være et loyalt jødisk samfund, samtidig med at det skulle tilpasses oplysningstidens praksis. Når Mendelssohn derfor er væsentlig at nævne, er det bl.a. fordi han er ophavsmand til en stor del af fornyelsen af den jødiske uddannelse, og dermed på den lange bane muliggjorde jødernes emancipation.

Haskalah i Danmark?

Mendelssohns ideer og konkrete, politiske forandringer spredte sig i løbet af få årtier til både Frankrig og England, og nåede også Danmark. Den danske debat var meget lig den tyske.⁸⁴ Inden for dansk forskning kaldes perioden; ”Den Nathansonske reformeperiode”, fordi Haskalah for alvor blev udbredt i Danmark af Nathanson.

Ligesom Mendelssohn anså Nathanson uddannelse som det vigtigste. Nathanson oprettede de to jødiske skoler i København: ”friskolen for drengebørn af den mosaiske tro” i 1805, og 4 år senere den jødiske pigeskole, ”Carolineskolen”. Selvom mange af eleverne havde gået i skole i flere år,

---

⁷⁸ Feiner Shmuel & Nathalie Naimark-Goldberg, *Cultural revolution in Berlin. Jews in the age of Enlightenment*, 2011, s. 23.

⁷⁹ Ibid. s. 25.

⁸⁰ Torahen bygger på de 5. Mosebøger. I flere af disse er nedfældet en række love.

⁸¹ Lausten, s. 592.

⁸² Ibid.

⁸³ Blüdnikow, 2014, s. 27-28.

⁸⁴ Ibid. s. 31.

lært hebraisk, etc., måtte de her begynde forfra, uagtet alder.⁸⁵ Skolernes formål var at uddanne jødiske borgere, som kunne begå sig i det bedre, intellektuelle borgerskab.⁸⁶ De dansk-jødiske skoler kan i særdeleshed betragtes som et integrationsforsøg. Nathanson og andre velhavende jøder ønskede, gennem uddannelse, at deres mange dårligt stillede trosfæller ville få mulighed for at opnå en højere social- og kulturel dannelse, som derved ville gavne den jødiske menighed og dens omdømme.⁸⁷

Umiddelbart synes disse foranstaltninger at lette komplikationer kristne og jøder imellem. Hvad der dog skal understreges er, at disse tiltag skabte en del konflikter i det indre jødiske miljø. De danske Haskalah medlemmer var, ligesom Mendelssohn, blevet kritiseret for at bevæge sig for langt væk fra den traditionelle jødedom. Dette beror til dels på en afstandtagen til traditionsbundne regler. Karakteristisk for disse enormt reformvenligt stemte foregangsmænd var, at de ønskede total assimilation i det danske samfund og således ophæve deres gruppeidentitet.⁸⁸ At Nathanson kan have haft disse tanker er muligt, da han f.eks. lader sine børn døbe. Derudover ser man i perioden en del blandingsægteskaber mellem kristne og jøder, optagelse af jøder i højtstående og eksklusive klubber, kristne og jødiske forretninger etc. Haskalah må derfor kunne betragtes som afgørende for en udvikling inden for religion og kultur, som skabte bedre integrationsmuligheder.

”Til at anføre den jødiske Ungdom til Konster og Haandværker”

I forlængelse af ovenfor nævnte er det væsentligt at understøtte, at det ikke kun var den jødiske befolkning, der gjorde et aktivt forsøg på at forbedre deres forhold til de kristne borgere og generelt de danske myndigheder.

Præmieselskabet, *Til at anføre den jødiske Ungdom til Konster og Haandværker*, blev stiftet i 1793 og kom som led i en række stiftelser af mindre, patriotiske selskaber. Grundlæggende var formålet, at selskabet skulle hjælpe den jødiske ungdom med at finde lærepladser.⁸⁹

At dette er væsentligt at nævne, er der flere årsager til. Først og fremmest skal det bemærkes, at selvom der i tiden inden 1814 var monopol på de fleste erhverv i Danmark, så ændredes en del af lovgivningen i 1788, hvilket førte til, at lavene blev åbnet for jødiske lærlinge. For det andet er dette væsentligt, da det vidner om, at myndighederne allerede her begyndte at debattere ”jødespørgsmålet”. Det hed sig at selskabet målsætning var, at jøder blev mere integreret i erhvervslivet, og den bedst mulige løsning på dette, mente man var at finde hos de kristne borgere. Således skulle jødiske unge i lære hos kristne mestre.⁹⁰

Tidsskriftet *Borgervennen* fulgte denne debat og skrev flere indlæg. I tidsskriftets nr. 23. fra 1793 beskrives det, hvorfor det er godt at få jødiske lærlinge:

---

⁸⁵ Siesby, Gottlieb, *Mendel Levin Nathanson. En biografisk skitse*, s. 29-30.

⁸⁶ *Ibid.* s. 41.

⁸⁷ Blüdnikow, 2014, s. 42.

⁸⁸ Lausten, s. 595.

⁸⁹ Engelhardt, Juliane, *Borgerskabet og fællesskab. De patriotiske selskaber i den danske helstat 1769-1814*, s. 411.

⁹⁰ *Ibid.*

”Fremme af jødiske drenges antagelse i lærepladser hos håndværksmestre. Selskabet vil oprette en fond til belønning af Laugsmestre som udlærte drenge af den jødiske Nation til Svend”.⁹¹

Som eksemplet peger på, var det ikke kun positivt for den jødiske befolkning, som nu fik mulighed for at uddanne sig, men i særdeleshed også for de mestre som tog jødiske lærlinge til sig. Umiddelbart synes vedtagelsen at være i overensstemmelse med Mendelssohns tanker om, at lige adgang til erhvervene for jøder og kristne var et af de vigtigste elementer i ligestilling.⁹²

Inden oprettelsen af selskabet havde myndighederne opfordret den kristne befolkning til at tage jødiske lærlinge, hvilket viste sig at være svært, da kristne mestre ikke kunne se en fordel ved dette. I praksis ville de jødiske lærlinge blot blive en økonomisk byrde, da de både skulle bespises og krævede fri om lørdagen, grundet sabbatten.⁹³ Først da præmieselskabet blev oprettet og vedtægterne blev konkretiseret, bestemmes det, at de kristne mestre, som tog lærlinge ville modtage en pengesum på ca. 40. rigsdaler.⁹⁴ Vedtagelsen synes herved at ændre karakter, da det væsentlige igen bliver økonomi. Selskabet var ikke en jødisk interesseorganisation, som havde den jødiske befolknings bedste for øje, men nærmere et økonomisk tiltag, som kunne tjene statskassen, samtidig med at de kristne borgere kunne tjene på det. Det skal dog pointeres, at det blev etableret af både kristne og jøder.

I samme periode som ovenfor nævnte tiltag, findes en del klager over dette, hvilket ses i *Borgervennen* nr. 17. hvor en sådan klage blev trykt:

”[...] under Patriotismens Maske fremmes det høist uchristelige Fortsæt, at see de vantro Jøder optagne i vore Laug. Man burde Afvende denne Besmittelse”.⁹⁵

Citatet vidner om at der i denne forbindelse har været stor splittelse blandt de kristne, danske borgere. De, som har taget jødiske lærlinge til sig, har givetvis været tilfredse med vedtagelsen, da dette har kunne give dem en indtjening. De kristne borgere, som ikke havde mulighed for at tage lærlinge, har sandsynligvis anset dette for at skabe yderligere konkurrence på arbejdsmarkedet, hvilket ovenfor nævnte citat også vidner om.

At tiltaget havde fokus på en forbedring af jødernes forhold, har sandsynligvis ikke været tilfældet, trods pålydende om, at dette skulle føre til at jøderne blev bedre integreret i erhvervslivet.

I tidens tidsskrifter findes også skrifter med positive holdninger til præmieselskabets oprettelse. I tidsskriftet *Politisk og Fyiskisk Magazin*, i et nr. kaldet ”Bidrag til Historien om Jødernes Ophøjelse

---

⁹¹ Prah, Palle, *Emner i danske periodika 1750-1799. Borgervennen Tidsskrift, nr. 17.*, 1793, s. 179.

⁹² Falk, Allan, *Anordningen af 29de Marts 1814 – et frihedsbrev?*, 2014, s. 29.

⁹³ Sabbatten er jødernes ugentlige helligdag, hvor det vigtigste er at man ikke arbejder. Ibid.

⁹⁴ Engelhardt, s. 411 & Prah, Palle, *Emner i danske periodika 1750-1799. Borgervennen Tidsskrift, nr. 21.*, 1797.

⁹⁵ Prah, nr. 17, 1793.

til Borgere af den bataviske Republik”, fra 1796, roses tiltaget og det understreget, at et sådant var vejen mod ligestilling:

”Undertrykkelse af Jøder bør ophøre og vi bør forunde Jøderne alle Menneskers Rettigheder”.⁹⁶

Tidsskriftet var generelt præget af radikale idéer og stærkt rodfæstet i den franske revolutions principper.

Grundlæggende danner artiklerne et billede af, at mens der stadig var en stærk anti-jødiske tilgang rodfæstet i befolkningen, fandtes også et spirende ønske om ligestilling af alle samfundets borgere.

Oplysningstiden = religiøs tolerance og integration?

I de forgående afsnit danner sig et billede af, at både lovgivning og den jødiske befolkningsgruppe blev modtaget meget forskelligt i samfundet. Kan man derfor tale om oplysningstiden som en periode, der skabte bedre integrationsmuligheder og højere grad af religiøs tolerance?

Ideen om tolerance er kendt fra oplysningsfilosofferne. Den tyske filosof Immanuel Kant (1724-1804) talte om ”tolerance ud fra respekten for mennesket som et autonomt væsen”.⁹⁷

Toleranceforståelsen i oplysningstiden skulle dreje sig om forsonlighed overfor anderledestænkende og troende personer, men kom i mange tilfælde til at handle om fordragelighed.⁹⁸

I England blev der allerede i 1689 indført reformen ”the Act of Toleration”, som gav en begrænset ”religionsfrihed” for protestantiske minoritetsgrupper, såsom baptister, kvækere, presbyterianere etc. I Frankrig blev der i 1787 indsat begrænset religiøs tolerance, og i Danmark har dele af forskningen anset anordningen som værende et sådan tiltag.

I Feiners afsnit, *Projects of Enlightenment and Tests of Tolerance*, undersøger han, hvordan en stigende grad af tolerance over for jøderne opstår. I dette afsnit anvender han filosofen John Locke (1632-1704) til at belyse, hvordan den jødiske befolkning blev;

”a touchstone in the discussions of Enlightenment philosophers on tolerance”.⁹⁹

Grundlæggende mener Feiner, at spørgsmålet om religiøs tolerance i tiden var problematisk, da man manglede at definere, hvad man mente med tolerance. Dette betød i flere tilfælde, at det var muligt at argumentere for tolerance uden at det gjaldt jøderne. F.eks. brugte filosofen François de Voltaire (1694-1778) rationalistiske og sekulære argumenter til at fremstille jødernes værdier og tro som værende modsat oplysningstidens, og således ville tolerance over for jøderne være uforenelig med oplysningstidens tanker.¹⁰⁰

---

⁹⁶ Prah, Palle, *Emner i danske periodika 1750-1799. Politisk og Fysisk Magazin*, 1796.

⁹⁷ Rasmussen, s. 13.

⁹⁸ Ibid. s. 16.

⁹⁹ Feiner, 2004, s. 113.

¹⁰⁰ Ibid. s. 114.

Den engelske historiker Jacob Katz (1904-1998) betragtede oplysningstiden ganske anderledes end Voltaire, og så perioden som medvirkende til at forbedre forholdet mellem kristne og jøder. Katz argumenterer for, at oplysningstiden skabte en neutral atmosfære, hvor jøder og kristne kunne mødes og opnå en balance som udløste grundlaget for tolerance.¹⁰¹

Hvis man sammenholder sidstnævnte opfattelse med, hvordan Mendelssohn i samtiden ønskede tolerance implementeret i samfundet, går en del af Katz' opfattelse igen. Historikeren Natalie Naimark-Goldberg og Feiner pointerer, at kampen for religiøs tolerance ikke kun handlede om at kunne deltage i det intellektuelle miljø, som f.eks. Mendelssohn ønskede, men også om at danne en legal status for den jødiske minoritet.¹⁰² Det må i denne betragtning medregnes, at det at Mendelssohn formåede at avancere opad og blive en del af den politisk debat, har bidraget positivt til jødernes emancipation.

I faglitteraturen er Mendelssohn ofte blevet portrætteret som en helt, hvis største ønske var integration. Samtidig har andre dog set ham som en, der bevægede sig væk fra jødedommen og gik på kompromis med jødedommens essens for at opnå målet.¹⁰³ Dette betyder endvidere, at anordningen i det indre jødiske miljø blev betragtet som en central krise, da ligestillingen i det danske samfund medførte spørgsmål om, hvorvidt man kunne bevare en jødisk identitet.¹⁰⁴

Hos både Katz og Mendelssohn fremgår tydeligt, at tolerancebegrebets vigtigste indhold var ligestilling. Rasmussen anser tolerance i samtiden som noget, der byggede på økonomi. Hans værk, *Religionstolerance og religionsfrihed*, handler om dele af de konflikter, der opstod i forbindelse med religiøs tolerance. Rasmussen argumenterer for, at magtfulde personer i samtiden anså anordningen som et toleranceprojekt og mener endvidere, at man kan spore en sådan opfattelse endnu længere tilbage. Han påstår, at de indvandrere der kom til Danmark allerede i 1600-1700-tallet opnåede myndighedernes tolerance, når den enevældige magt kunne få fordele deraf.¹⁰⁵ Rasmussen understreger, at han i værket søger at påvise, at religionsfriheden var en længerevarende proces, og at det første skridt på vejen var tolerance, som senere førte til religionsfrihed med grundloven.¹⁰⁶ Han tillægger i særdeleshed den stigende tolerance statens erhvervsmæssige interesser, som i forbindelse med indvandring i landet, blev påvirket positivt.¹⁰⁷

Rasmussens toleranceopfattelse lægger sig op ad ideen om ”tålt”. Ligeledes argumenteres det for af Wagner. Wagner mener ikke, at der i slutningen af 1700-tallet var tale om et ”jødespørgsmål”, der skulle findes en løsning på, og at det kun var hvis jødernes ophold i landet havde en økonomisk fordel, at det kunne betale sig at ”tåle” dem i landet.¹⁰⁸ Han beskriver dette ved ideen om en

---

¹⁰¹ Ibid.

¹⁰² Feiner & Naimark-Goldberg, s. 37.

¹⁰³ Blüdnikow, 2014, s. 33.

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Rasmussen, s. 37.

¹⁰⁶ Ibid. s. 38.

¹⁰⁷ Ibid. s. 39.

¹⁰⁸ Blüdnikow, 2014, s. 12.

”emancipationskontrakt”, som byggede på en gengældelsesaftale, hvor jøderne ville få borgerrettigheder mod at vise sig som gode (økonomisk stabile) borgere.¹⁰⁹ Han mener dog, at anordningen var afgørende og grundlæggende en succes for de danske jøder. Som han skriver:

”Ligestillingen af de danske jøder uden betingelser var en strålende succeshistorie – for Danmark og for landets jøder”.¹¹⁰

På samme måde beskrives det af Lausten, der anser anordningen som værende det afgørende for jødernes emancipation. Modsat Rasmussen og til dels Wagner, som ser det økonomiske perspektiv som regulerende for tolerance, mener Lausten, at målet var at få jøderne integreret i det danske samfund på en måde, så de følte sig ligeberettigede, samtidig med at man anerkendte deres religion.¹¹¹

I Dansk Jødisk Museums værk, *En indvandringshistorie*, i kapitlet *Fra nation i nationen til danske medborgere*, beskrives anordningens betydning. Her argumenteres for, at der var tale om en ensretning i lighed med, hvad der var gældende for kristne borgere, således at strukturen i det jødiske samfund blev i direkte overensstemmelse med det kristne samfund.¹¹²

Om oplysningstiden derfor skabte religiøs tolerance og bedre integrationsmuligheder kan diskuteres. Anordningen gav de danske jøder nogle grundlæggende rettigheder, som de ikke tidligere havde haft, hvilket sandsynligvis har været med til at skabe en vis tryghed. Dog betød det også, at det jødiske samfund måtte opgive en vis selvstændighed og lade sig underlægge de danske myndigheders regulativer.

---

¹⁰⁹ Ibid. s. 13.

¹¹⁰ Ibid. s. 20.

¹¹¹ Lausten, s. 124-125.

¹¹² Banke, s. 92-95.

Sammenfatning

I denne opgave er det undersøgt, hvordan forholdet mellem kristne og jøder var i den danske oplysningstid. Dette er gjort ved at belyse både danske og større internationale processer.

Feiner og Breuer understreger begge, at oplysningstidens udvikling var afgørende for, at det jødiske samfund brød med gamle traditioner og derved fik nemmere ved at integrere sig. Pelli argumenterer endvidere for, at det i den forbindelse var Haskalah, som blev det grundlæggende forsøg på at skabe en ny jødisk identitet, for derigennem at opnå vellykket integration. Gældende for alle tre er, at de peger på nødvendigheden af, at det religiøse felt skulle gennemgå ændringer.

I den danske forskning om emnet hersker splittelse ift., hvor meget Haskalah blev udbredt i Danmark.

I analysens første del, med fokus på lovgivningen, argumenteres for, at de religiøse lovtiltag i særdeleshed var et forsøg på at ensrette befolkningens religiøse overbevisning, hvilket vidner om en stærk kontrol med feltet.

Med anordningen opnår de danske jøder (næsten) ligestilling i det danske samfund. Vedtagelsen må især betragtes som et led i oplysningstidens idealer om frihed og ligestilling, men pointeres skal, at det således også blev nemmere for myndighederne at holde opsyn med jøderne og derved ensrette.

Anordningen skabte en del konflikter i både indre og ydre forhold. De indre bestod i, at der var uenighed omkring, hvorvidt lovtiltaget medførte en positiv eller negativ udvikling.

”Den litterære- og korporlige jødefejde” vidner om, hvordan både jøderne og anordningen blev betragtet og modtaget af de kristne-danske borgere. Mange ytrede antijødiske holdninger, hvilket i mange tilfælde nok skyldtes, at jøderne blev anset som konkurrenter på arbejdsmarkedet.

At anordningen, og ligeledes Haskalah førte til en bedre integration af de danske jøder, kan der dog ikke herske tvivl om. Haskalah havde til formål at forny det jødiske samfund, bl.a. ved at forbedre det jødiske uddannelsessystem. Endvidere forsøgtes jøderne integreret ved hjælp af oprettelse af præmieselskabet, som advokerede for, at kristne mestre tog jødiske lærlinge, som således blev integreret.

Om man grundlæggende kan sige at oplysningstiden var lig med integration og religiøs tolerance synes tvetydigt. Til dels fordi tolerance på den tid nærmere kunne tolkes som ”tålt”, og til dels fordi mange af de oven for nævnte tiltag i mange tilfælde i højere grad kom til at handle om økonomisk vinding fremfor ligestilling. Generelt betød det dog langt hen ad vejen, at en emancipationsproces af jøderne blev mulig.

Litteraturliste

- Banke, Cecilie Felicia Stokholm & Dansk Jødisk Museum, *En indvandringshistorie: jøder i Danmark i 400 år*, København: Dansk Jødisk Museum, 2018.
- Blüdnikow, Bent, *Jødefejden. 1819*, Aarhus N: Aarhus Universitetsforlag, 2019.
- Blüdnikow, Bent, *Jøderne som frie borgere: anordningen af 29. marts 1814*, København: Det Jødiske Samfund i Danmark, 2014.
- Breuer, Edward, *The limits of enlightenment. Jews, Germans and the eighteenth-century study of scripture*, Cambridge: Harvard University Press, 1996.
- Engelhardt, Juliane, *Borgerskabet og fællesskab. De patriotiske selskaber i den danske helstat 1769-1814*, København: Museum Tusulanums Forlag, 2010.
- Falk, Allan, *Anordningen af 29de Marts 1814 – et frihedsbrev?.*, Rambam, Tidsskrift.dk, 2014.
- Feiner, Shmuel & David Sorkin, *New Perspectives on the Haskalah*, London: The Littman Library of Jewish Civilization, 2011.
- Feiner, Shmuel, *Moses Mendelssohn. Sage of Modernity*, New Haven: Yale University Press, 2010.
- Feiner Shmuel & Nathalie Naimark-Goldberg, *Cultural revolution in Berlin. Jews in the age of Enlightenment*, Oxford: Bodleian Library, 2011.
- Feiner, Shmuel, *The Jewish Enlightenment*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004.
- Kjærgaard, Kristoffer, *St. St. Blicher og Jøderne. Blichers politiske forfatterskab*, Roskilde: Aarhus Universitetsforlag, 2011.
- Lausten, Martin Schwarz, *Oplysning i kirke og synagoge. Forholdet mellem kristne og jøder i den danske Oplysningstid (1760-1814)*, København: Akademisk Forlag A/S, 2002.
- Margolinsky, Jul, *Ved 150 Aars-Dagen for Anordningen af 29. Marts 1814. Nogle bidrag til Dansk-jødisk Historie*, København: Det mosaiske Trossamfund og Danmark Logen U.O.B.B., 1964.
- Outram, Dorinda, *The Enlightenment. New approaches to European history*, New York: Cambridge University Press, 2013.

Pelli, Moshe, *Haskalah and beyond: the reception of the Hebrew Enlightenment and the emergence of Haskalah Judaism*, Maryland Landham: University Press of America, 2010.

Rasmussen, Jens, *Religionstolerance og religionsfrihed: forudsætninger og Grundloven i 1849*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2009.

Siesby, Gottlieb, *Mendel Levin Nathanson. En biografisk skitse*, København: Tågaliden, 2018.

Weber, Max, *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd*, København: Nansensgade Antikvariat, 2009.

Online

Bregnsbo, Michael, *Oplyst i Den Store Danske*, Gyldendal. Senest besøgt november 2019. http://denstoredanske.dk/Danmarks_geografi_og_historie/Danmarks_historie/Danmark_1536-1849/oplyst_enevælde

Danmarkshistorien.dk, *Uddrag af Thomas Thaarups forord til 'Moses og Jesus, 1813*, Aarhus: Danmarkshistorien.dk, 2019. Senest besøgt december 2019. <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/uddrag-af-thomas-thaarups-forord-til-moses-og-jesus-1813/>

Folketinget, *Grundlovens paragraf 67*, 1849. Senest besøg december 2019. <https://www.ft.dk/da/dokumenter/bestil-publikationer/publikationer/grundloven/danmarks-riges-grundlov/kapitel-7/paragraf-67>

Gads religionsleksikon, *rabbiner*, religion.dk. Senest besøgt december 2019. <https://www.religion.dk/leksikon/rabbiner>

Johansen, Hans Christian, *Statsbankerotten 1813 i Den Store Danske*, Gyldendal. Senest besøg december 2019. http://denstoredanske.dk/Geografi_og_historie/Økonomisk_historie/Statsbankerotten_1813

Koch, Henrik Carl & Lars Peter Rømhild, *Oplysningstiden i Den Store Danske*, Gyldendal. Senest besøgt november 2019. http://denstoredanske.dk/Sprog,_religion_og_filosofi/Filosofi/Oplysningstiden,_engelsk_deisme_og_kritisk_filosofi/oplysningstiden

Museerne i Fredericia, *Den religiøse fristad*, fredericiahistorie.dk. Senest besøgt december 2019. <https://fredericiahistorie.dk/side/den-religioese-fristad>

Schous forordning, *Forordningen om sabbattens og andre helligdages tilbørlige helligeholdelse, 12. marts 1735*, Danmarkshistorien.dk, 2015. Senest besøg december 2019.

<https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/forordning-om-sabbatens-og-andre-helligdages-tilboerlige-helligholdelse-12-marts-1735/>

Kilder

Anordningen som bestemmer, *Hvad Befiendere af den mosaiske Religion, der opholde sig i Kongeriget Danmark, have at iagttage*, København, d. 29. marts 1814.

Blicher, Steen Steensen, *Bør Jøderne taaes i Staten?*, Aarhus: Trykt hos A. F. Elmquist, 2013.

Kong Christian V, Danske Lov af 15. april 1683, 2. bog, *Om Religion og Geistligheden*.

Kong Christian V, Danske Lov af 15. april 1683, 3. bog, *Om Verdslig- og Huus-Stand*.

Prahl, Palle, *Emner i danske periodika 1750-1799. Borgervennen Tidsskrift, nr. 17.*, 1793, Transskription.

Prahl, Palle, *Emner i danske periodika 1750-1799. Borgervennen Tidsskrift, nr. 21.*, 1797, Transskription.

Prahl, Palle, *Emner i danske periodika 1750-1799. Borgervennen Tidsskrift, nr. 23.*, 1793, Transskription.

Prahl, Palle, *Emner i danske periodika 1750-1799. Politisk og Phykisk Magazin*, 1796, Transskription.

Rigsarkivet; Danmark: 3. Depart., I. 170-11, *Henlagte sager 1800-1848, U1819*, Vedr. jødefejden 1819-20.

Sabbatforordningen, *om Sabbattens og andre helligedages tilbørlige helligholdelse*, 12. marts 1735.

Thaarup, Thomas, *Moses og Jesus eller om Jødernes og de kristnes intellektuelle og moralske Forhold*, København: Fr. Brummers Forlag, 1813.